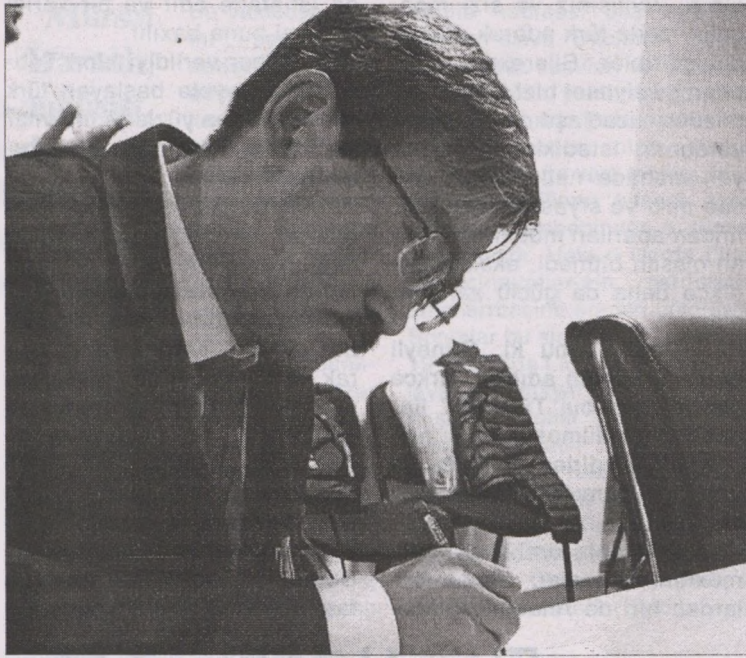

Napil Bazılxan,
filoloq alim, Beynəlxalq Türk
Akademiyasının baş eksperti

126 il bundan əvvəl 25 noyabr 1893-cü ildə danimarkalı linqvist, politoloq Vilhelm Tomsen dünyada ilk dəfə olaraq qədim türk yazılarının açarını taparaq, elmə yenilik gətirdi. Bununla da türkologiya tarixinin yeni səhifəsinin başlanğıcını qoydu. Qədim türk runi yazılarının açarının tapılması, onların oxunması sistemi dünyanın tanınmış türkoloqlarına türk yazılı abidələrini oxumağa imkan yaradı. Uzun zaman keçdikdən sonra, daha dəqiq qeyd etsək, yalnız 20-ci əsrin əvvəllərində türkdilli ölkələr - Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkiyə alimləri və digərləri də türk yazılarını oxumaq üçün araşdırmalara qoşuldular.

XIX əsrdən etibarən qədim türk yazılarının oxunması sahəsində V.V. Radioff, N.M.Yadrintsev, S.E.Malov,

“Türk” və “Tengri” sözlərinin tapılmasının 126 ili

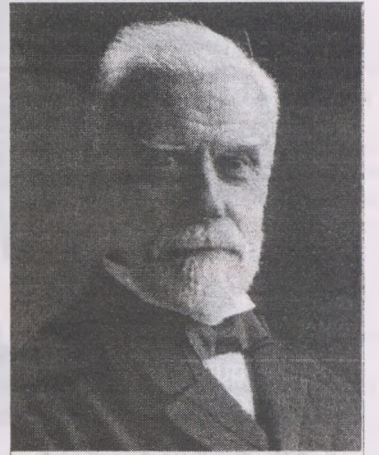
rının sirrini açma bilməmişdilər. Lakin elmi tədqiqatlar sübut etdi ki, bir zamanlar skan-

dim simvollarla yazılan Bitig 40 işarə - hərfdən ibarətdir. Öz növbəsində həmin hərflər həm də “fono – morfema” üslubunda yazılaraq, həm də cingilti bildirən hərflər qədim türk yazı sisteminə universal spesifikaya malik olmaqla, eyni zamanda təbiətdəki səsləri də ifadə edirdilər. Bundan başqa bir çox türk dialektlərinin yazılışını da özlərində birləşdirirdilər. Türk yazılarının fonoloji düzülüşü bir qayda olaraq sait və samit səslərin heca birləşməsi ilə alınır.

Türk bitig yazıları yarandığı gündən Avrasiya qitəsinin böyük bir ərazisində çox sü-

da çox aydın şəkildə verilib. Qədim Türk yazılı abidələri Böyük Çölə yeni dinlər və yeni hakimiyyətlər gələndən sonra əsrdən-əsrə atlayaraq, bu arealda yaşayan insanların yaddaşından məcburi şəkildə silinib.

Bu günümüzdə qədər gəlib çıxan qədim türk yazılarını oxuyanda bir daha əmin olursan ki, Türk elində Türk bitig ilə əmr imzalanıb, sərəncamlar verilib, möhür vurulub, hökmlər yazılıb, elçilər vasitəsi ilə bir tayfadan başqa tayfaya, bir hakimdən digərinə məktublara göndərilib. Kaqanın möhürünü qoruyub gəzdirən şəxsin vəzifəsi “tamğaçı” - “Altın tamğan Tarhan” olub. Yazı yazana isə “bitikçi” deyilib. Kaqanın əmri ilə öl-

VILHELM THOMSEN

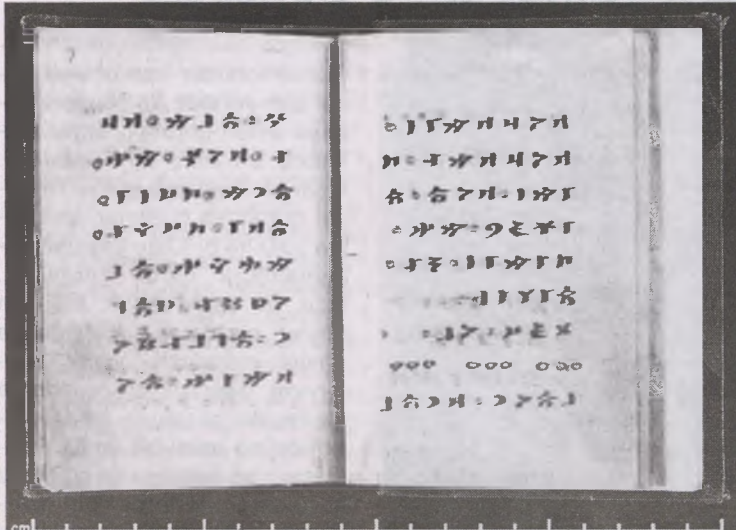
Şərqi Avropada – Don, Kuban, Terek çayları sahillərinə qədər uzanıb gedir. Qədim Türk Bitigi bugünkü türk etnoslarının qədim mənəvi və mədəni

məişətinin oxşar və ortaq mirasıdır. Bu yazılar bir daha sübut edir ki, qədim Türk birigi dünyada xüsusi yeri olan bir əlifbadır.

Tarix və yazılı qaynaqlar içərisində Orxan yazıları, Bilge Kağan, Kültegin, Tonyukuk, İl Etmış kağan (Moyunçor, Taryat yazısı), Tes, Suci v. i. bitig yazılarda Mərkəzi Asiya tarixi ilə bağlı çox dəyərli məlumatlar yer alıb. Yenisey, Talas və Altayda tapılan yazılarda tarixi və şəxsi məlumatlar diqqəti çəkir. Turfan və Mirandan tapılan daş kitabələrdə isə insanların inanclarından bəhs edən yazı mətnləri toplanıb.

Bu böyüklüyündə ərazilərdə bu günümüzdə qədər boy verib Göy Səmaya uçan daşlar, torpağın altında Tanrının və Təbiətin qoruduğu daş kitabələr qədim türklərin və müasir türklərin mədəni və mənəvi abidəsi olaraq tarixə şahidlik edirlər.

Hazırda Avrasiya kontinentində 700 böyük və kiçik daşa məişət əşyaları ilə dəlilnərək yazılmış abidələr mövcuddur. Beynəlxalq Türk Akademiyasında fəaliyyət göstərən “Altayistika, türkologiya və

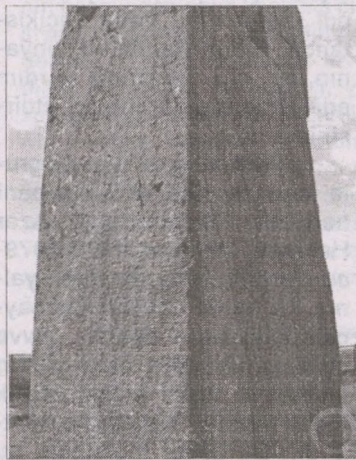

A.N. Bernştam, H.N.Orkun, P.M.Melioranskiy, O.Bang, G.Ramstedt, V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov, A.N.Kononov, G.Clauson, G.Nemeth, T.Tekin, A.M.Şçerbak, S.G.Klayştorniy, G.Aydarov, A.S.Amanjolov, M.Joldasbekov, K.Ömiraliyev, İ.L.Kızlasov, S.Ya. Bayçorov, D.V.Vasilyev, O.F.Sertkaya, C.Alyılmaz, A.Recebli, Ç.Cumagulov, K.Tabaldiyev, K.Konkobayev, N.Useyev, L.Bold, Ts.Battulga, R.Mönhtulga və digərləri də öz tədqiqatlarını apararaq, türkologiya elminə sanballı araşdırmalar bəxş etdilər.

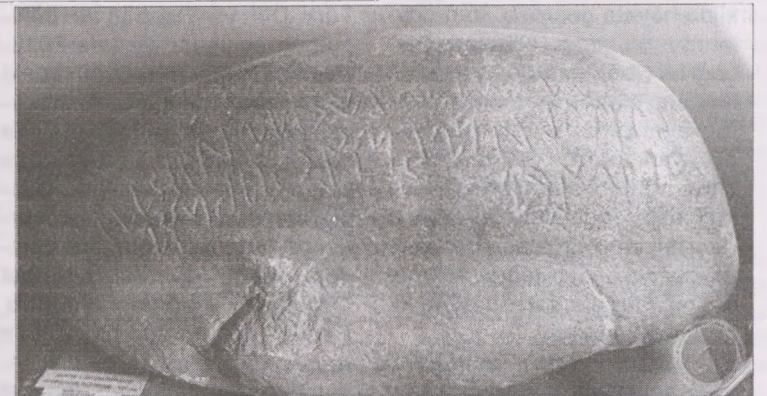
Elmi dairələrdə ilkin olaraq belə daşlar üzərində olan yazılar “runik yazılar” adlanırdılar. Səbəb də onda idi ki, alimlər əvvəlcə bu yazıların skandinav xalqlarına məxsus olması qənaətinə gəlmişdilər. Həmin yazılar runik yazılar kimi, tanındığından, türk yazıla-

dinav xalqlarına məxsus olduğu deyilən yazılar, əslində türk xalqlarından qalan məktublardı imiş. Vilhelm Tomson həmin daşların üzərində ilk dəfə 1893-cü ildə ilk sətirini oxumaqla ilk sözlərin “Türk” və “Tengri” olduğunu isbat etdi.

Qədim türklər öz yazılarını “Bitig” adlandırdılar. Qə-

rətlə yayılmağa başlamışdı. Arealda yaşayan bütün tayfalar bu yazıdan istifadə edirdi. Müasir dövrdə həmin yazıları bir kitaba sığdırmaq mümkündür. Qədim türklərin bu epik yazılarında tarix, mədəniyyət, coğrafi və siyasi adlar, o dövrün yaşam tərzini göstərən mənzərələr yazı şəklində söz və cümlələrlə təsvir edilib. Bu yazılarda xalqın həyat təzi, anlayışı, dünya görüşü, məişət və mədəniyyətləri haqqında hər şeyi anlamaq mümkündür. Tarixi olaylar səhnələri və Ulu Kaqanların səfərləri, ozanların bu səfərlər haqqında qoşduqları nəğmələri də bu yazılarla şirin bir dildə bəyan edilib. Ən maraqlısı da odur ki, bu yazılar çox ustalıqla və qısa məzmunla dolğun yazılıbdı. Yazılarda Göy türklərin dövründə baş verən hadisələr, döyüşlər, coğrafi isimlər, boy adları, tayfa adları, yer adları və onların hakimiyyətlərinin yayıldığı ərazilərin adları

di Daş’a yazılıb.

Qədim türk yazıları dünya sivilizasiyasının ən böyük mirası sayılır. Türk bitiginin coğrafiyası Monqolustandan başlayaraq Altay, Tuva, Xakasiya – Yenisey, Abakan, Kem çaylarının sahilləri, Saha, Buryatiya, Yakutiya – Baykal və Lena, Şərqi Türkistanda – Turfan vadisi, Dunxuan, Miran, həmçinin Qazaxıstanda – İrtiş, Talas, İl, Sır Dərya, Ural, Özbəkistanda – Fəqanə, Cənubi Qafqaz və

monqolşunaslıq” şöbəsi bu yazıları araşdırıb, tədqiq edib, oxumaqla məşğuldur. Akademiyaya eyni zamanda ilk türk yazısını oxuyan alimin şərəfinə – “Vilhelm Tomsen” medalını da təsis edib. Daş kitabə və yazıları oxuyub, dəyərli əsərləri ərsəyə gətirən alimlər və tədqiqatçılar bu medalla mükafatlandırılır. Bu gün dünyada 23 insan bu medalın sahibidir.

Tərcümə etdi:
Aida Eyzahlı